

Ежелгі ескі мекен

Сырдарияның оң жағалауындағы темір жол бойында орналасқан Жаңақорған кентінің тарихы ежелгі дәуірден бастау алады.

Ежелгі мекен туралы мынадай мәліметтер бар: «Село XIX ғасырдан бері Жаңақорған деп аталады. XVI-XVIII ғасырларда Дінқорған, Шепқорған аталған. Оның түбінде ертеде шағын қала болған. Оның қазіргі сыртқы көрінісі – оңтүстіктен солтүстікке қарай 100 метрге созылып жатқан төбе. Осы төбенің оңтүстік жағында 20 метрдей жерде екінші шағын қаланың орны бар. Екеуінің де биіктігі 2x4 метр, ал ортасындағы қамалдың биіктігі 8 метрге дейін барады. Археологиялық барлау жұмысының нәтижесінде құманның, табақтың, керсеннің, күбінің сынықтары табылды. Ыдыстардың сыртына ою-өрнектер салынбаған. Археологиялық материалдарға қарағанда, бұл көне қала біздің заманымыздың I-VIII ғасырларында өмір сүрген, тұрғындары егін егіп, мал өсірген».

Демек, бұл деректерге қарағанда, көрсетілген елдімекендердің сонау сақ, қаңлы, ғұн тайпалары кезінде болғандығын аңғартады. Кейінгі зерттеу мәліметтеріне сүйенер болсақ, Жаңақорған орнындағы ең алғашқы қоныс біздің дәуіріміздің I-V ғасырларында пайда болған. Оның орны – қазіргі Құмсаба. Құмсабаның астында көне қалашықтың орны бар. Бұл жөніндегі пікірді қазақтың мәдениеті мен тарихына терең барлау жасап келген белгілі қаламгер, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Дүкенбай Досжан қуаттайды.

Ал соңғы кездері қазақ өнері мен мәдениетінің тарихына ден қойып зерттеп жүрген жазушы-журналист Әбілхан Әбіласанов былай деп жазады: «Жаңақорғанның ежелгі аты – Құмсаба. Құм, қом – көне түрік замандарынан бері кәдімгі құм мәнінде айтылып келеді. «Қоғалы көлдер, қом сулар» дегендегі «қом» осы құм мәнін білдіреді. Қай жерде су болса, сол жерде құм да бар. Судың табаны – құм. Қызылқұм ежелден судың асты болған деседі. Саб, саба – жер, мекен, толқын деген ұғымдарды білдіретін көне түрік сөзі. Сонда Құмсаба – құмдауыт жер, құмды қыраттар, құм – толқын, құмайтты мекен деген сөз. Бұл атау оның табиғи жағдайымен де сәйкес келеді.

Құмсаба кейінірек Құмкент деп аталып кеткен. Бұл жөнінде Дүкенбай Досжан «Жаңақорғанның тарихы» деген зерттеу мақаласында: «Махмуд Қашғарлықтың жазбасында Құмкент, Оғызкент, Сығанақ аталады. Тұман жазбаларында «Құмкент – Сығанақтың серігі» деген дерек бар. Қазіргі Құмкент деп жүргеніміз – Құмсаба» дейді.

Ал белгілі археолог-тарихшы Әлкей Марғұлан «Оңтүстік жеріндегі көне орындар» атты кітабында: «Құмкент деп жұрт Қаратаудың бел ортасындағы Баба атаны, не болмаса Саудакентті шатастырып жүр. Құмкенттің географиялық орны Саураннан төмен, ұлы өзеннің бойында жатыр» деп жазуы Дүкенбай Досжанның тұжырымына негіз болған.

Қазіргі Жаңақорған кенті осы Құмсаба қалашығының орнында бой көтергендігін осы аталған деректер айғақтайды. Құмсаба қалашығы дария арнасы бір аунаған кезде судың астында қалып қояды. Халық енді дарияны

өрлей отырып, қазіргі Жаңақорған кентінің оңтүстік-батыс жағында 5 шақырымдай жердегі, дарияның оң жағалауындағы Борықты деген жерге қоныстанады. Шағын қорған салып, бұл жерді Дінқорған деп атайды. Дариядан канал тартып, егін егіп, мал өсіреді. Осы кезеңдерде Дінқорғанмен қанаттас Ордакент қонысы да аталады. Ордакент қонысы қазіргі Жаңақорған кентінен солтүстік-батысқа қарай 3 шақырымдай жерде, ежелгі Ордакент қалашығынан оңтүстікке қарай 122 м жерде орналасқан. Бірақ бұл мидай жазық дала суы тапшы болғандықтан тұрғындарға қолайлы қоныс бола қоймайды. Халық енді суы мол, қонысқа қолайлы жер іздеп, дариямен ұласып жатқан көл жағасына жаңадан қорған салады. Аңызак Ордакенттегі ел енді көл жағасындағы елдімекенге келіп орналаса бастайды. Бұл қоныс – Жаңақорған деп аталады. Бұл 1803 жыл еді. Сол кездегі қонысты қоршай тұрғызылған қорғанның орны қазіргі Жаңақорған қонысындағы Қорған (Крепость) көшесінің айналасы болады.

«Омар ханның (1809-1822) билігі кезінде Сырдарияның оң жақ жағалауындағы керуен жолдары бойынан Жаңақорған, Жөлек, Ақмешіт, т.б. бекіністі қорғандар салынды» деген дерекке қарап Жаңақорғанды қоқандықтар орысқа қарсы бекініс ретінде орнатты деуге болмайды, керісінше оны нығайтып, бекініс ретінде пайдаланған. Бұл бекініс жөнінде Алексей Брагин «Третье рождение» деген кітабында: «Жаңақорған – жаңа бекініс күтпеген жерден пайда болды, көпшілікке байқаусызда салынды. Бекініс төрт бұрышты қорғанмен қоршалды. Қорғанға қойып ататын білтелі мылтықтары болды. Жаңақорғанның ұрма дуалдары Ақмешіттегідей ұрма саз балшықтан тұрғызылған. Оған шығыс жағындағы жаппалы қақпа арқылы кіруге болады. Қорған ішіндегі қалашықтың жартысы саздан салынған, аздап ағаштан да тұрғызылған үйлер бар. Сонымен бірге кішігірім сұр киіз үйлер мен ауқатты ақ боз үйлер болған» деп жазды. Бұл айтылып отырған деректер Жаңақорғанның кейінгі кезеңдегі тарихынан сыр шертеді. Дегенмен, археологиялық қазба деректері Жаңақорғанның ежелден адамдарға тұрақты мекен болғандығын айғақтап отыр.

Жаңақорғанмен қанаттас Күйкентай, Ақүйік, Қоспа, Ынтымақ, Ботасоқты, Ителгісай, Көлтоған, Жетітөбе тағы басқа да сақ заманындағы обалар мен қорымдыр біздің заманымызға дейінгі VIII-IV ғасырлардағы ерте темір дәуіріндегі тұрақтар екендігі зерттеу кезінде анықталған.

Демек, қазіргі Жаңақорған кенті сонау көне дәуірден бастап адамдар өмір сүріп, тіршілік жасаған қоныстардың жалғасы деп білеміз.

Жетітөбе – Жаңақорған кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 16 км жердегі сақ дәуірі обаларының тізбегі. Жетітөбе – жеті (сан есім) + төбе (зат есім) сөздерінен жасалған атау, төбелердің санына қарай қойылған атау. Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізген. Обалардың ең көлемдісіне жасалған қазба жұмыстары оның тоналғандығын көрсетті.

Массагеттер егін егумен бірге ертеден қалыптасқан балықшылық кәсібін қалдырмай, мал да бағып, жартылай көшіп-қонып жүрді. Массагет дәуірінен бастап, біздің заманымызға дейін Сыр өңірі талай дүрбелең

заманның куәсі болды. Орта Азияны мекендеген сақ тайпаларымен тізе қосып, массагеттер талай жауға қарсы тұрды. Өздерінің жері мен суын қорғап, жасақты жауларға дес бермеді. Азияның ұлан-ғайыр даласында тынымсыз жортуылдап, керемет шындалған, соғыс тәжірибесі мен қару-жарағы мол Кир мен Дарий шапқыншылары ауыр соққыны осы сақ-массагет тайпаларынан алды. Грек-Македон шапқыншылары Сырдың жағалауына жеткенде, массагет жауынгерлерінің соққысына шыдай алмай жеңіліске ұшырады, ақыры келген жағына қашуға мәжбүр болды. Массагеттер де, олардан кейін осы өңірді мекендеген тайпалар мен тайпалық одақтар жат жерліктермен шайқасып, туған жер, атамекенін қорғап, Сыр өңірін тұрақты мекеніне айналдырды.

Б.з.д III – б.з. I ғасырларда қаңлылар Қаратау мен Сырдарияның орта ағысында өз мемлекетін құрды. Ертедегі қытай деректеріне қарағанда, олардың тайпалық бірлестігі бес «кіші иеліктен» құрылған. Қоныстарда 120 мыңдай түтін немесе 600 мыңдай адам болған. Ежелгі саяхатшылар Қаңлы тайпалық бірлестігін көшпелі ел әрі қалалары бар үлкен мемлекет ретінде сипаттап жазады. Сыр өзенінің орта ағысы (Шаш, Отырар, Қаратау) аймағын мекендеген қаңлылардың мәдениеті тарихи әдебиеттерде Жетісай, Қауыншы, Отырар, ал кейін Қаратау мәдениеті деп аталады. Атақты тарихшы С.П. Толстов кезінде археологиялық және жазба деректерге сүйене отырып, бұл өңірдің материалдық және рухани мәдениеті сол кез үшін өте жоғары болғанын ерекше атап көрсеткен еді.

Қаңлы атауы өз есімін Қаңқа өзенінен алады. Қаңлы «Қаңқа өзенінің бойын мекендеген ел» деген мағынада қолданылған. Ежелгі Сырдария мен Әмудария аралығы түркілік өркениеттік орталығы болғанының бір белгісі «Қаңқа» атауының осы өзен бойын мекендеген тайпалардың атауына негіз болғандығы. Мысалы, «Қаң» түбірінен туындағын қаң-қаңлы, құн-ғұн, қоң – қоңырат, кең – кенегес сияқты этнонимдер пайда болады.

Қаңлылар өздері билік құрған кезеңде сыртқы саясатында Жібек жолының Сырдария бойымен жүретін бөлігіндегі Ферғанадан Арал өңіріне дейінгі бөлікті өз бақылауларында ұстауға ұмтылды және көздеген мақсаттарына жетіп отырды. Жаңақорған ауданы жерінен табылып отырған, бірақ әлі толық зерттелмеген обалар мен қорымдардың осынау сақ, қаңлы дәуірінің ескерткіштері болуы да ғажап емес. Әрине, бұл тек болжам ғана емес. Себебі, археологтардың мерзімдеуі бойынша бұл обалардың ерте темір дәуірінен бастау алатындығын көреміз. Талап ауылының солтүстігіне қарай 10,8 шақырым жердегі Тұрғанбай бауында табылған б.з.д. I мыңыншы жылдықтың аяғы мен б.з. III ғасыры аралығын қамтитын обалар (Тұрғанбай, Қабыланды, Бесарық), ерте темір дәуірін қамтитын 1-Күйкентай обалар қорымы, Қосүйеңкі ауылынан солтүстік-шығысқа қарай қола, темір дәуірін қамтитын Ақүйік обалар қорымы, ерте темір дәуірін қамтитын 1-Шырағдан, Қоспа, Бөріойнақ, Ынтымақ, Қызылтау, Құланшы, Жолөткен, Қырқым, Ботасоқты, Қаракемер, Ынтымақ, Қарынжарық, Мұртты обалы, Қыраш ауылының солтүстік-шығысында Құланшы өзенінің сол жағалауындағы Қаратас, Қырқым, Бірлік ауылынан солтүстік шығысқа қарай 1,5 шақырым

жерде табылған Көлтоған, Жылқықора, Ақсеңгір, Бастау, Құттықожа ауылының солтүстік шығысындағы Ақбастау дарбазасы, Күйікті, Қызылбұлақ, Бүркітті, Мұстапа, Шалқия ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 32 шақырым жердегі Құрсаз, одан әрі Үсенбауы, Қоспа және т.б. Жаңақорған ауданы жеріндегі обалар 1975-1980 жылдары С.М. Ақынжанов, 2005 жылы М. Елеуов бастаған археологиялық экспедициялар ұжымы барлау жұмыстарын жүргізіп, мерзімдерін анықтаған. Көне дәуірден хабар беретін бұл ескерткіштерді зерттеу – келешектің еншісінде.

Материал «Менің Отаным – Қазақстан» сериясы аясында жарық көрген «Жаңақорған» ғылыми-көпшілік кітабының негізінде дайындалды.